

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده علوم و فنون قرآن تهران

نقد و بررسی آراء دانشمندان علوم قرآن دربارهی

وقوع نسخ در قرآن

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی علوم قرآن

نگارنده:

اصغر طهماسبی بلداجی

استاد راهنما:

آقای دکتر فقهی زاده

استاد مشاور:

خانم دکتر اخوان مقدم

شهریورماه ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده‌ی علوم و فنون قرآن تهران

نقد و بررسی آراء دانشمندان علوم قرآن درباره‌ی

وقوع نسخ در قرآن

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی علوم قرآن

نگارنده:

اصغر طهماسبی بلداجی

استاد راهنما:

آقای دکتر فقهی زاده

استاد مشاور:

خانم دکتر اخوان مقدم

شهریورماه ۱۳۸۹

کلیه‌ی حقوق این اثر متعلق به
دانشکده‌ی علوم و فنون قرآن تهران می‌باشد

تقدیم

به: پیشگاه ذات احدیت که هستی از او سر چشمه گرفته است.

و به: پیشگاه پیامبر رحمت حضرت محمد (ص) که وجودش واسطه نزول وحی الهی بود.

و به: پیشگاه اهل بیت معصوم (علیهم السلام) که میراث دار تعالیم قرآن و پیامبر اکرم (ص) هستند.

و به: همه ی پیروان مکتب قرآن و اهل بیت (علیهم السلام).

تقدیر و تشکر

بر خود لازم می دانم به مصداق حدیث شریف نبوی: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ» مراتب تشکر و قدردانی خود را از همه ی اساتید و بزرگوارانی که این جانب را در طرح تحقیق این پایان نامه یاری کرده اند ابراز نمایم. به ویژه از استاد محترم جناب آقای دکتر فقهی زاده که این تحقیق تحت نظارت و راهنمایی ایشان انجام شد و با وجود مشغله ی کاری، همواره با سعه ی صدر، وقت خود را به بررسی درباره ی آن اختصاص دادند و در نهایت صبر و حوصله من را در انجام این طرح یاری رساندند. هم چنین از سرکار خانم دکتر زهره اخوان که با متانت بخش های این تحقیق را بررسی و از نظرات و تذکرات ایشان بهره مند شدم، نهایت تشکر را دارم. هم چنان خود را از قدردانی و بزرگداشت پدر و مادر عزیز که در طول تحصیل، بهترین مشوق و راهنمایی دلسوز برای من بودند، ناتوان می یابم.

چکیده

یکی از مباحثی که در علوم قرآن مطرح می‌شود، نسخ در قرآن کریم است. در مورد این مسأله مهم تاکنون نظرات و دیدگاه‌های متفاوتی از سوی دانشمندان علوم قرآن مطرح گردیده است. برخی با استناد به دلایلی از جمله: دلایل قرآنی یعنی آیات ۱۰۶ بقره و ۱۰۱ نحل، استناد به سخنان متقدمان و دلایل عقلی، وقوع نسخ در قرآن کریم را حتمی دانسته‌اند و آن را غیرقابل انکار می‌دانند. به اعتقاد این گروه مراد از واژه «آیه» در آیات مربوط به نسخ، آیات قرآن کریم است که خداوند به صراحت به مقوله نسخ آیات قرآن کریم اشاره کرده است.

در مقابل گروهی دیگر از دانشمندان این دلایل را کافی ندانسته و با استناد به دلایلی از جمله: عدم دلالت آیات ۱۰۶ بقره و ۱۰۱ نحل به نسخ در قرآن کریم و دلالت آن بر نسخ شریعت‌ها و معجزات پیشین توسط قرآن کریم، عدم حجیت خبر واحد در اثبات وقوع نسخ در قرآن، عدم مقدم شمردن اخبار ظنی بر قرآن قطعی و متواتر و...، وقوع نسخ در قرآن کریم را منتفی می‌دانند و معتقدند قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی از هر گونه نقص و نسخ منزه است. در نگاه این گروه معنای نسخ، نسخ شریعت‌ها، معجزات و کتاب‌های آسمانی پیشین توسط معجزه و کتاب آسمانی جاویدان یعنی قرآن کریم است.

با این همه آنچه که در این باره می‌توان گفت این که نسخ در آیات قرآن کریم منتفی است زیرا قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی جاویدان باید از لحاظ لفظ و مفاهیم جاودانه باشد و لازمه جاودانه بودن مفاهیم، عدم نسخ آن‌ها است. معنای صحیح نسخ، این است که قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی ناسخ کتاب‌های آسمانی پیشین بوده و در عین حال دربردارنده تمامی مفاهیم آنهاست. مفاهیم قرآن کریم محدود به زمان خاصی نبوده بلکه مخصوص تمامی انسان‌ها در تمامی دوره‌ها تا قیامت است برخلاف کتاب‌های آسمانی پیشین که مخصوص به زمان خاصی بوده‌اند. از جمله دلایلی که می‌توان برای اثبات این دیدگاه به آن‌ها اشاره کرد عبارت‌اند از: قرآن کتاب جهانی، پیامبر اکرم (ص) پیامبری جهانی، تحریف کتاب‌های آسمانی پیشین، قرآن به عنوان کتاب مهیمن، خاتمیت، غلبه و سلطه اسلام بر شرایع پیشین و همچنین آیاتی از قرآن مجید و روایاتی از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) به این مطلب تاکید دارند. کوتاه سخن این که در قرآن کریم آیه‌ای با عنوان منسوخ وجود ندارد و کل قرآن کریم به عنوان ناسخ کتاب‌های آسمانی و شریعت‌های پیشین است.

کلیدواژه‌ها:

علوم قرآن، نسخ، وقوع نسخ، آیات منسوخه، نسخ شریعت‌های پیشین.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم	
۱-۱ گزاره های تحقیق.....	۴
۲-۱ مفاهیم.....	۷
۱-۲-۱ علوم قرآن.....	۷
۲-۲-۱ نسخ.....	۸
۳-۲-۱ تخصیص.....	۹
۴-۲-۱ استثناء.....	۱۱
۵-۲-۱ مطلق و مقید.....	۱۲
۶-۲-۱ فرق نسخ با تخصیص و تقیید.....	۱۳
۳-۱ سیر تاریخی نسخ.....	۱۴
۱-۳-۱ نسخ از نظر متقدمان.....	۱۵
۲-۳-۱ نسخ از نظر متأخران.....	۱۷
۳-۳-۱ اهمیت شناخت ناسخ و منسوخ.....	۱۸
۴-۳-۱ تألیفات مهم درباره نسخ.....	۱۹
۵-۳-۱ سیر تاریخی تألیفات دانشمندان درباره ی نسخ.....	۲۰
۶-۳-۱ تألیفات مهم درباره نسخ.....	۲۷
۷-۳-۱ معرفی اجمالی منکران نسخ در قرآن.....	۳۰

فصل دوم: مفهوم شناسی آیات قرآن درباره نسخ

- ۳۷..... ۱-۲ آیه ی ۱۰۶ از سوره ی مبارکه ی بقره..... ۳۷
- ۳۷..... ۱-۱-۲ دیدگاه مفسران..... ۳۷
- ۳۸..... ۱-۱-۱-۲ نسخ در قرآن..... ۳۸
- ۴۰..... ۲-۱-۱-۲ نسخ در قرآن و شریعت‌های پیشین..... ۴۰
- ۴۶..... ۳-۱-۱-۲ عدم وقوع نسخ در قرآن..... ۴۶
- ۵۱..... ۲-۱-۲ مراد از «نسخ» در آیه ۱۰۶ بقره..... ۵۱
- ۵۵..... ۳-۱-۲ مراد از واژه ی «آیه» در آیه ۱۰۶ بقره..... ۵۵
- ۵۸..... ۱-۳-۱-۲ مراد از واژه «آیه»، کتاب‌های آسمانی پیشین..... ۵۸
- ۵۹..... ۲-۳-۱-۲ معجزه (علامت و نشانه)..... ۵۹
- ۶۲..... ۴-۱-۲ مراد از انساء و نأت بخیر در آیه ۱۰۶ بقره..... ۶۲
- ۶۵..... ۲-۲ آیه ی ۱۰۱ از سوره ی مبارکه ی نحل..... ۶۵
- ۶۵..... ۱-۲-۲ دیدگاه مفسران..... ۶۵
- ۶۵..... ۱-۱-۲-۲ نسخ در قرآن..... ۶۵
- ۶۶..... ۲-۱-۲-۲ نسخ در قرآن و شریعت‌های پیشین..... ۶۶
- ۶۹..... ۳-۱-۲-۲ عدم وقوع نسخ در قرآن..... ۶۹
- ۷۰..... ۲-۲-۲ مراد از واژه ی «آیه» در آیه ۱۰۱ سوره نحل..... ۷۰
- ۷۰..... ۱-۲-۲-۲ مراد از واژه «آیه» کتاب‌های آسمانی پیشین..... ۷۰
- ۷۱..... ۲-۲-۲-۲ معجزه (علامت و نشانه)..... ۷۱
- ۷۴..... ۳-۲-۲ مراد از «بدلنا»..... ۷۴

۲-۳ مفهوم شناسی واژگان «نسخ» و «آیه» در آیات پیشین.....۷۶

فصل سوم: نقد و بررسی دیدگاه فائلان به نسخ در قرآن

۳-۱ نقد دیدگاه مشهور (ناسخ و منسوخ در قرآن).....۷۹

۳-۱-۱ نقد و بررسی دیدگاه علما درباره اقسام نسخ در قرآن.....۷۹

۳-۱-۱-۱ نسخ تلاوت و ابقای حکم.....۷۹

۳-۱-۱-۲ نسخ حکم و تلاوت با هم.....۸۲

۳-۱-۱-۳ نسخ حکم بدون تلاوت.....۸۴

۳-۲ ادله فائلان به وقوع نسخ در قرآن و نقد آن.....۸۸

۳-۲-۱ دلایل قرآنی.....۸۸

۳-۲-۲ استناد به سخنان پیشینیان درباره وقوع نسخ در قرآن.....۹۰

۳-۲-۳ استناد و استدلال به دلایل عقلی.....۹۱

۳-۳ نقد و بررسی دیدگاه های دانشمندان.....۹۲

۳-۳-۱ نقد و بررسی دیدگاه سیوطی.....۹۲

۳-۳-۲ نقد و بررسی دیدگاه زرکشی.....۱۰۴

۳-۳-۳ نقد و بررسی دیدگاه آیت الله خویی.....۱۰۷

۳-۳-۴ نقد و بررسی دیدگاه آیت الله معرفت.....۱۱۹

فصل چهارم: قرآن ناسخ کتاب های آسمانی و شریعت های پیشین

۴-۱ قرآن ناسخ کتاب های آسمانی و شریعت های پیشین.....۱۲۸

۴-۱-۱ ناسخ در قرآن، منسوخ در شریعت های پیشین (نسخ جرئی).....۱۲۸

۴-۱-۲ ناسخ در قرآن، منسوخ در سنت.....۱۳۰

- ۳-۱-۴ قرآن کریم ناسخ، کتاب های آسمانی و شریعت های پیشین منسوخ (نسخ کلی)..... ۱۳۱
- ۲-۴ دلایل اثبات دیدگاه (نسخ شریعت های پیشین)..... ۱۳۴
- ۱-۲-۴ قرآن کتابی جهانی..... ۱۳۴
- ۲-۲-۴ پیامبر جهانی..... ۱۳۶
- ۳-۲-۴ خاتمیت..... ۱۳۷
- ۴-۲-۴ تحریف کتاب های آسمانی پیشین..... ۱۳۹
- ۵-۲-۴ دلایل قرآنی..... ۱۴۱
- ۱-۵-۲-۴ قرآن کتاب مهیمن..... ۱۴۱
- ۲-۵-۲-۴ غلبه و سلطه اسلام بر شرایع پیشین..... ۱۴۲
- ۳-۵-۲-۴ خبر ظهور اسلام و پیامبر اکرم (ص) در کتاب های آسمانی پیشین..... ۱۴۳
- ۴-۵-۲-۴ هدایت اهل کتاب وابسته به اسلام آوردن آنان..... ۱۴۳
- ۵-۵-۲-۴ دعوت اهل کتاب به اسلام و توبیخ آنان..... ۱۴۴
- ۶-۲-۴ دلایل روایی..... ۱۴۶
- ۱-۶-۲-۴ قرآن ناسخ کتاب های آسمانی پیشین..... ۱۴۶
- ۲-۶-۲-۴ وجوب پیروی انبیاء پیشین از آئین اسلام..... ۱۴۷
- ۳-۶-۲-۴ غلبه اسلام بر ادیان دیگر..... ۱۴۸
- ۷-۲-۴ دلیل عقلی..... ۱۴۸
- ۸-۲-۴ دلیل تاریخی..... ۱۴۹
- ۳-۴ پیامد های پذیرش این دیدگاه (عدم نسخ آیات قرآن)..... ۱۴۹
- ۱-۳-۴ عدم تعارض بین آیات قرآن..... ۱۵۰
- ۲-۳-۴ ماندگاری آموزه های همه آیات قرآن..... ۱۵۱

۳-۳-۴ دفع شبهات در باره محدود بودن بعضی از آیات قرآن به زمان پیامبر اکرم (ص)..... ۱۵۲

۴-۳-۴ اثبات جاودانگی قرآن کریم، از لحاظ لفظ و حکم..... ۱۵۳

نتیجه گیری..... ۱۵۷

فهرست منابع..... ۱۵۹

چکیده ی انگلیسی..... ۱۶۵

چکیده ی عربی..... ۱۶۶

مقدمه

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا « نساء / ۸۲

قرآن کریم صحیفه جاویدان، بهار دل‌ها، شفای درد‌ها، سرچشمه زلال دانش‌ها و هدایت و چراغ تمامی انسان‌هاست. قرآن کتابی است جامع و کامل که در بر دارنده تمامی نیازهای آدمی برای رسیدن به کمال بوده که هیچ اختلاف و تناقضی در آیات آن یافت نمی‌شود و این همان معجزه جاویدان است که اگر تمامی انس و جن جمع شوند نمی‌توانند یک سوره کوچک مانند آن را بیاورند. از مسائل مهمی که درباره این معجزه جاویدان در بین دانشمندان علوم قرآن مطرح بوده نسخ است. هر گروه از این دانشمندان برای اثبات مدعای خود به دلایل و شواهدی استناد جسته‌اند. پایان‌نامه پیش رو به بررسی این موضوع پرداخته و در صدد پاسخ به این سؤالات است از جمله:

آیا نسخ به معنای اصطلاحی آن در قرآن کریم واقع شده است؟

مفهوم صحیح آیات دال بر نسخ (۱۰۶ بقره و ۱۰۱ نحل) چیست؟

در صورت قبول عدم نسخ در قرآن به چه دلایلی می‌توان این مدعا را اثبات کرد؟

به دنبال سوالات مطرح شده فرضیه‌هایی در این باره شکل گرفته از جمله:

۱- در قرآن کریم نسخ اصطلاحی وجود ندارد.

۲- مراد از آیات نسخ، نسخ در شریعت‌های پیشین است.

۳- در مورد عدم نسخ در قرآن دلایل قرآنی و روایی وجود دارد که حاکی از نسخ در شریعت‌های پیشین است نه در قرآن.

بر همین اساس این پژوهش در چهار فصل تنظیم شده است. در فصل اول به کلیات و مفاهیم پرداخته شده است و شامل: گزاره‌های تحقیق، مفاهیم، سیر تاریخی نسخ که شامل: آغاز و منشاء پیدایش نسخ، شخصیت‌ها و تالیفات مهم، منکران نسخ است. در فصل دوم با عنوان «مفهوم شناسی آیات قرآن درباره نسخ» به تحلیل محتوای این آیات پرداخته شده است و در این باره دیدگاه مفسران و دانشمندان علوم قرآن مطرح گردیده است. بررسی مفهوم صحیح نسخ و تبدیل و واژه «آیه» در این آیات از موارد مهمی است که در این فصل بیان شده است. فصل سوم در مورد (نقد و بررسی دیدگاه قائلان به نسخ در قرآن) است. در این فصل به نقد و بررسی دیدگاه مشهور یعنی ناسخ و منسوخ در قرآن پرداخته شده است نقد و بررسی هر سه قسم از اقسام متصور نسخ در قرآن از مباحث دیگر مطرح شده در این

فصل بوده و در پایان به نقد و بررسی دیدگاه مهم ترین دانشمندان علوم قرآن در این باره پرداخته شده است. آخرین فصل این پژوهش با عنوان (قرآن ناسخ شریعت ها و کتاب های آسمانی پیشین) بوده که در واقع نتیجه پایان نامه است. این فصل شامل مباحثی همچون: مراد از ناسخ در قرآن و منسوخ در شریعت های پیشین، ناسخ در قرآن منسوخ در سنت، دلایل اثبات این دیدگاه، پیامدهای پذیرش این دیدگاه است در پایان این نتیجه گیری حاصل شده که مراد از نسخ، نسخ در شریعت های پیشین بوده و قرآن به عنوان آخرین کتاب آسمانی ناسخ آن هاست.

شیوه تحقیق در این پژوهش، روش کتابخانه‌ای از نوع توصیفی تحلیلی بوده است و در این باره به ترتیب اهمیت از کتب دسته اول کتابخانه ای، نرم افزارهای تخصصی و همچنین مقالات تخصصی در این زمینه استفاده شده است و در پایان هر بخش به جمع بندی و تحلیل موضوعات مطرح شده پرداخته شده است.

فصل اول:

کلیات و معانی

۱-۱ گزاره های تحقیق بیان مسأله

یکی از مسائل علوم قرآن از آغاز تا کنون، مسئله ی نسخ است؛ که در این باره دانشمندان علوم قرآن دیدگاه های متفاوتی اظهار کرده اند. برخی ضمن اعتقاد به وقوع نسخ در قرآن بر این باورند که وقوع نسخ با حکمت خداوند تناقضی ندارد و برای آسان گیری بر مردم برخی آیه های پیشین نسخ شده است.

با این همه گروهی از علما وقوع نسخ را نمی پذیرند و معتقدند که نسخ در شریعت‌های پیشین رخ داده است. در نظر این گروه نسخ در قرآن کریم راه نیافته و آیاتی با عنوان منسوخ در قرآن وجود ندارد. اقسام متصور نسخ (حکم، تلاوت، حکم و تلاوت) در قرآن وجود ندارد. مراد از نسخ، نسخ شریعت ها و کتاب های آسمانی پیشین توسط قرآن کریم است.

پذیرش وجود نسخ در شریعت و نه در قرآن پرسشهای زیادی را پدید می آورد از جمله معنای آیه ی ۱۰۶ سوره ی بقره که آشکارا از نسخ سخن گفته چیست ؟ و پرسشهای دیگری از این قبیل. بنابراین این پژوهش در نظر دارد تا با بررسی تحلیل و نقد این دیدگاه ها راه حلی منطقی در باره ی پرسش هایی که در این زمینه پیش می آید ارائه نماید.

پیشینه ی علمی

در زمینه نسخ؛ از سوی متقدمان و متاخران پژوهش های فراوانی انجام شده که بیش تر آنها نسخ در قرآن را پذیرفته اند و اختلاف آنها در تعداد آیه های نسخ است. در بین قائلان به نسخ برخی اقسام متصور نسخ (حکم، تلاوت، حکم و تلاوت) در قرآن را بدون هیچ نقدی پذیرفته اند و معتقد به وقوع هر سه قسم در قرآن هستند اما برخی دیگر فقط قائل به نسخ حکم در قرآن بوده و وقوع دو قسم دیگر را منکرند و معتقدند قبول این دو قسم برابر با تحریف قرآن کریم است. بسیاری از دانشمندان علوم قرآن به بررسی این موضوع پرداخته و تألیفاتی در این باره داشته اند از جمله زرکشی در البرهان؛ زرکانی در مناهل العرفان سیوطی در الاتقان؛ آیت الله خوئی در البیان؛ آیت الله معرفت در التمهید؛ مصطفی زید در النسخ فی القرآن؛ علی حسن العریض در فتح المنان فی نسخ القرآن و... در مقابل برخی دیگر از دانشمندان علوم قرآن وقوع نسخ را در قرآن انکار کرده و یا از نسخ تفسیر دیگری داشته اند؛ به عقیده این گروه قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی مخصوص همه جهانیان تا قیامت بوده که هم از لحاظ مفاهیم و هم از لحاظ الفاظ جاودانه است. در دیدگاه این گروه همه آیات قرآن محکم بوده و حتی یک آیه منسوخ نیز در قرآن وجود ندارد. تفسیری که این گروه از نسخ ارائه داده اند این است که قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی و به عنوان معجزه جاویدان ناسخ تمامی کتاب ها و شریعت های آسمانی و معجزات پیشین است. بسیاری از دانشمندان علوم قرآن به خصوص دانشمندان متأخر به این مقوله یعنی عدم نسخ در قرآن کریم پرداخته اند از جمله علامه عسگری در القرآن الکریم و روایات المدرستین؛ ایهاب حسن عبده در استحاله وجود النسخ بالقرآن؛ مصطفی ابراهیم الزلمی در التبیان لرفع غموض النسخ فی القرآن؛ عبدالمتعال جبری در لا نسخ فی

القرآن لماذا؟؛ محمد غزالی در النظرات فی القرآن؛ احمد صبحی منصور در مع القرآن الکریم و... اما درباره این مساله پژوهش مستقلی که جداگانه به بررسی و تحلیل هر دو دیدگاه پرداخته باشد انجام نشده است لذا این جستار در نظر دارد به بررسی و تحلیل وقوع یا عدم وقوع این موضوع در قرآن کریم بپردازد.

پرسش های تحقیق

- آیا نسخ به معنای اصطلاحی آن (ناسخ و منسوخ هر دو با هم) در قرآن کریم واقع شده است؟
- مفهوم صحیح آیات دال بر نسخ چیست (آیه ۱۰۶ سوره بقره؛ ۱۰۱ سوره نحل)؟
- به چه دلایلی می توان نظریه قرآن ناسخ شریعت های پیشین را پذیرفت؟

فرضیه ها

- در قرآن کریم نسخ اصطلاحی به کار نرفته است.
- منظور از آیات دال بر نسخ؛ نسخ شریعتهای و کتاب های آسمانی پیشین توسط قرآن کریم است.

- دلایل صحت نظریه قرآن ناسخ شریعت های پیشین:

قرآن کتابی جهانی

تحریف کتاب های آسمانی پیشین

ختم نبوت

قرآن کتاب مهیمن

غلبه اسلام بر ادیان دیگر و ....

اهداف و ضرورت های تحقیق

- بازخوانی مفهوم نسخ در قرآن با توجه به دیدگاههای علمای متأخر.
- دفاع از نظریه ی عدم تعارض و دگرگونی در آیات قرآن کریم.
- کوشش برای روشن کردن معنای درست نسخ با استفاده از آیات و روایات و شواهد تاریخی.

فوائد علمی و کاربردی تحقیق
- شناخت اشکالات علمی و عملی نظریه ی سستی علما در باب وقوع نسخ.
- ارائه ی مطالبی در مورد عدم نسخ آیات قرآن.

۲-۱ مفاهیم

مراد از مفاهیم اصطلاحاتی بوده که با موضوع پژوهش مرتبط است به عنوان مثال تخصیص، استثناء، مطلق و مقید از مواردی است که در علوم قرآن مطرح هستند و ارتباط نزدیکی با نسخ دارند و شاید بر همین اساس باشد که برخی از متقدمان بعضاً این موارد را در حیطه نسخ می آورده اند این در حالی است که متأخران انفکاک این موارد را از یکدیگر ضروری می دانند. در نگاه متقدمان این موارد نیز در حیطه نسخ قرار می گرفته و به همین دلیل است که تعداد آیات منسوخ به ۲۰۰ و بیشتر هم می رسیده است اما در نگاه متأخران این موارد در حیطه نسخ نبوده است. در این قسمت به اختصار به ذکر این موارد پرداخته می شود.

۱-۲-۱ علوم قرآن

اصطلاح (علوم قرآنی) به مجموعه مسائل مرتبط با شناخت قرآن و شؤون مختلف آن گفته می شود. علوم قرآن مباحث بیرونی قرآن است و بر خلاف (معارف قرآنی) به درون و محتوای قرآن از جنبه تفسیری کاری ندارد. به عبارت دیگر علوم قرآنی مقدمه ی برای معارف قرآنی و تفسیر است. علوم را از این جهت به صیغه جمع گفته اند که هر یک از مسائل مطرح در علوم قرآنی در چارچوب خود استقلال دارد و غالباً ارتباط تنگاتنگی با دیگر مسائل علوم قرآنی ندارد و شاخه ای مستقل شناخته می شود. در علوم قرآنی مباحثی همچون نزول قرآن، جمع و تألیف قرآن، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ و... مطرح است.^۱

اصطلاح علوم قرآن به سه معنا به کار رفته است:

علوم و دانش هایی که در قرآن وجود دارد که به اصطلاح علوم فی القرآن نامیده می شود.
علوم و دانش هایی که به طور مستقیم در فهم قرآن مورد استفاده قرار می گیرد و در اصطلاح علوم للقرآن نامیده می شود.

^۱ - معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید، چاپ هشتم، ۱۳۸۶ش، ص ۹.